
„ZBYTEČNÝ ČLOVĚK“ JAKO LITERNÍ JEV A TYP

PAVEL KOPEČNÝ

THE "SUPERFLUOUS MAN" AS LITERARY PHENOMENON AND LITERARY TYPE

The paper focuses on describing key attributes of the "superfluous man" as it appears in Russian literature of 19th and 20th centuries, but also as more general literary type. It combines the analysis and interpretation of particular texts, in which such characters appear, with contemporary and present views of literary scientists and critics. The purpose is to create a definition which can help us to consider which literary character is – or is not – the "superfluous man".

Keywords: The "superfluous man", russian literature, 19th century, 20th century, literary type, definition

Termínem „zbytečný člověk“ označujeme nejčastěji typ postavy objevující se v ruské literatuře 19. a 20. století. Své označení získal díky povídce Ivana Sergejeviče Turgeněva *Deník zbytečného člověka* (1850), ve které se její protagonista Čulkaturin „přiznává“ ke své vlastní zbytečnosti. Toto označení se následně začíná užívat ruskými literárními kritiky a je aplikováno i retrospektivně na jiné postavy vystupující v dílech před Turgeněvovou povídkou: například Evžena Oněgina (*Evžen Oněgin*, souborně 1833), Alexandra Andrejeviče Čackého (*Hoře z rozumu*, v prvním cenzurovaném vydání 1833, v původním znění 1862) a Grigorij Alexandroviče Pečorina (*Hrdina naší doby*, 1839–1840). Ačkoliv tito „hrdinové“ započali v ruské literatuře dlouhotrvající tradici „zbytečného člověka“, můžeme si všimnout, že ještě před jejich uvedením (a pozdějším pojmenováním) se ve světových literaturách objevují jejich předchůdci, kteří disponují podobnými vlastnostmi. Pojem „zbytečný člověk“, jakkoliv je pevně spjat právě

s ruskou literaturou, bychom tedy neměli vnímat jako věc exkluzivně s ní spojenou a pro ni vyhrazenou. Ruští autoři totiž ve své době zcela přirozeně přicházeli do kontaktu s anglickou, francouzskou, německou i španělskou literaturou, ze které mohli následně čerpat. Znali tedy například Goetheho *Utrpení mladého Werthera* (1774), Byronovu *Childe Haroldovu pout'* (1812–1815), Shakespearova *Hamleta* (okolo roku 1600) i Cervante-sova *Důmyslného rytíře dona Quijota de la Manchu* (1605). Ve všech těchto jmenovaných dílech vystupují protagonisté, kteří buď ruským autorům sloužili jako výchozí model pro jejich „zbytečného člověka“, nebo jsou považováni za jejich západní verzi (srov. Butenina 2015; Dukas a Lawson 1969; Akhter a kol. 2015; Thorslev jr. 1965; Schur 2009). O inspiraci Hamletem vypovídá mnohé i Turgeněvova povídka *Hamlet ščigrovského újezdu*¹ (1849), ve které vystupuje Vasilji Vasiljič, méně známý zástupce „zbytečných lidí“, vyznačující se „přepychovou zbytečností“ (Rajchin a kol. 1948: 191). Z Turgeněvova proslovu na veřejném recitačním večeru pořádaném ve prospěch Společnosti pro pomoc nemajetným spisovatelům a vědcům je patrné, že ve svých dílech rozlišoval mezi typem postavy Hamlet a don Quijote, kdy každý z nich zastával opačné hodnoty. Zatímco první ztělesňuje „[p]ředeevším analysu a egoism, a proto nevěru“ (Turgeněv 1917: 28), druhý je „všecek proniknut oddaností k ideálu, pro který je hotov podrobiti se všemožným strádáním, obětovati život [...]“ (ibid.: 26–27). Turgeněvovým Hamletem je (krom Vasilije Vasiljeviče, který se tak sám nazve) například Bazarov (*Otcové a děti*, 1862), odsouzený pro svůj nihilismus k pasivitě, nevěře a pohrdání všeho kolem sebe. Opakem, a donem Quijotem, je pak Rudin (*Rudin*, 1856), ochotný živořit v zemljankách a bojovat za vyšší ideje na pařížských barikádách v revolučním roce 1848, což ho nakonec stojí i vlastní život. Nicméně, jako mající vliv na Turgeněvovu práci je uváděna také Goetheho tvorba, a to konkrétně vliv *Fausta* (1808) a *Utrpení mladého Werthera* (srov. Dukas a Lawson 1969: 154). Don Quijote, Hamlet a Werther nemusí nicméně být jedinými literárními vlivy, formujícími ruskou literaturu a „zbytečné lidi“.

1 V některých překladech *Hamlet ščigrovského okresu*.

Během Puškinova nuceného exilu na něj měla velký vliv tvorba George Byrona, především jeho satirická báseň *Don Juan* (1819) a již zmíněná *Childe Haroldova pouť*. Ta svým způsobem ovlivnila rovněž Michaila Jurjeviče Lermontova při psaní *Hrdiny naší doby*, kromě ní tu je však také vliv románů *Adolf* (1816) Benjamina Constantita, *Zpověď dítěte svého věku* (1836) Alfreda de Musseta a také již zmíněného *Evžena Oněgina* (srov. Murray 2004: 498).

Vezmeme-li v úvahu, že na ruského „zbytečného člověka“ měla vliv zahraniční literatura, kulturní vlivy (dandysmus, hamletismus apod.), společenská situace v samotném Rusku,⁽²⁾ že se jedná o typ postavy, který se objevuje v ruské literatuře po dobu (poměrně turbulentních) stalet, přičemž je ztvárněn několika různými autory s vlastními styly, nepřekvapí nás, že „zbytečný člověk“ je velmi dynamickým charakterem, který během let procházel různými proměnami. Srovnáme-li například Gončarovova Oblomova (Oblomov, 1859) s Oněginem, vidíme, že zatímco v prvním případě je jen málo z byronovského hrdiny, a ještě méně z dandyho, v případě druhém jsou znaky silně patrné. A přesto, navzdory jejich odlišnostem, si nikdo netroufne říci, že by jeden z nebyl „zbytečným člověkem“. Přítomnost dynamického prvku současně způsobuje, že je poměrně obtížné vymezit jednoznačná kritéria určující, kdo je „zbytečným člověkem“, a kdo již nikoliv, protože jednotlivé charakteristiky konkrétních postav se mohou pod vlivy působícími na ruskou literaturu měnit. Ve výsledku tak stojíme před otázkou, jak je možné, že navzdory své rozdílnosti v povahách spadají (spolu s ostatními „hrdiny“) Oblomov a Oněgin do téže kategorie literární postavy, a jak je možné tuto kategorii vymezit. Především ve druhé části naší otázky totiž čelíme jistým úska-

2 Nástup cara Mikuláše I. na trůn v roce 1825 a následné neúspěšné povstání děkabristů znamenalo utužení absolutistického způsobu vládnutí v Rusku, zavedení cenzury a posílení pravomocí policie, včetně tlaku na změnu systému školství. Po vlně revolucí v Evropě roku 1848 došlo v Rusku k zákazu úředních cest za hranice a upravení osnov přednášek na vysokých školách (zákaz přednášení státního práva evropských států a filosofie). Mikulášův nástupce, Alexandr II., naopak v 60. letech zavedl řadu reforem včetně zrušení nevolnictví a oddělení právního a soudního systému od výkonné moci. Po jeho smrti při atentátu provedeném revoluční organizací dochází opět k utužování carského režimu, postupně se přidávají i problémy způsobené industrializací.

lím: pokud termín bude definován příliš široce,⁽³⁾ stane se vágním a bude možné do něj zařadit jakoukoliv postavu, která byť jen vzdáleně připomíná „zbytečného člověka“, zatímco zvolíme-li vymezení příliš úzce, hrozí vyřazení těch „hrdinů“, kteří do této kategorie zcela jistě patří, ale v jistých ohledech se liší od ostatních.

Z toho důvodu jsme se rozhodli přijít s vlastním pohledem na „zbytečného člověka“ v ruské literatuře, kdy se pokusíme určit jednotlivé atributy tohoto typu postavy a popsat, jak se u jednotlivých charakterů v různých textech projevují. Pro naše potřeby jsme se rozhodli pracovat s těmi „hrdiny“ ruské literatury, kteří jsou nejčastěji uváděni jako „zbyteční lidé“: Oněgina, Pečorina, Čackého, Čulkaturina, Rudina, Bazarova, Oblomova, bezejmenného protagonistu Fjodora Michajloviče Dostojevského ze *Zápisů z podzemí* (1864), přičemž jsme jejich řady rozšířili o jejich méně častěji zmiňované soukmenovce: Sanina a Svarožiče (*Sanin*, 1907) Michaila Petroviče Arcybaševa, Beltova (*Kdo je vinen?*, 1847) z pera Alexandra Ivanoviče Gercena, Turgeněvova Vasil Vasiljeviče (*Hamlet ščigrovského újezdu*) a Lavreckého (*Šlechtické hnízdo*, 1859) (srov. Butenina 2015; Vytas a Dukas 1969; Henshall 2004; Chances 2001; Kagan-Kans 1979; Rajchin a kol. 1948; Shur 2009). Tento seznam neobsahuje všechny postavy, které bychom mohli do kategorie „zbytečných lidí“ zahrnout, dle našeho názoru však vytváří dostatečně reprezentativní vzorek, abychom na jeho základě byli schopni postihnout základní rysy tohoto typu postavy.

Předtím, než přikročíme k samotné analýze postav a rozboru jejich typických znaků, chceme ještě podotknout, že žádný ze zde uvedených znaků nepovažujeme za nadřazený znakům ostatním: uvažujeme o nich jako o spojených nádobách, kdy dochází k jejich vzájemné koexistenci, ve které se navzájem překrývají, formují a ovlivňují. Jejich společným promísením pak vzniká typ postavy „zbytečného člověka“.

3 Domníváme se, že právě tento způsob vnímání termínu „zbytečný člověk“ je v současné době nejčastěji aplikován.

NESOULAD

Ellen Chances nahlíží na „zbytečného člověka“⁽⁴⁾ jako na názorového non-konformistu, ale rovněž i jako na metafyzického vyvržence (metaphysical outsider),⁽⁵⁾ kdy jednotliví protagonisté „nezapadají do cyklu přírody“ (Chances 2001: 116). V obměněné formě si těchto rysů všímá již *Kratkaja literaturnaja enciklopedija*, která hovoří o „odcizení od oficiálního života v Rusku, od jeho rodného sociálního prostředí [...]“ (Surkov a kol. 1967: 400), Rufus W. Mathewson jr. pak mluví o „katastrofálním odcizení se od lidských bytostí a smysluplné činnosti“ (Mathewson jr. 2000: 15). Názorový nonkonformismus, metafyzické vyvrženectví a odcizení se prostředí zahrnujeme do zastřešujícího pojmu nesoulad.

„Zbyteční lidé“ se nacházejí v nesouladu se svým sociálním prostředím: Rudin se marně snaží prosazovat své myšlenky na zlepšení života v Rusku, Sanin je vyznavačem předmanželského sexu, ochotným svádět i svou vlastní sestru, Bazarov vyznává nihilismus a Čackij marně prosazuje své idealistické názory po příjezdu z cest do Moskvy apod. Tyto projevy (non-konformního) nesouladu jsou často způsobeny výchovou v dětství (vliv vychovatele zpravidla pocházejícího z Evropy), v mládí studiem na univerzitě či pobytem v zahraničí. V těchto uvedených případech je „zbytečný člověk“ „vystaven“ západnímu smýšlení, jehož se stává nositelem⁽⁶⁾ a následně je po návratu do Ruska či rodného kraje cizincem ve vlastní zemi, protože se dostává do konfliktu se svým okolím, vyznávajícím odlišné hodnoty než on. V tomto směru, především v rámci odcizení se, se nám jeví užitečné použití Doleželových narativních modalit.⁽⁷⁾ V literárních textech, v nichž se

4 Vzhledem k genderovému rozložení sociálních rolí v Rusku 19. století je „zbytečný člověk“ zpravidla muž.

5 Především v Turgeněvových dílech *Deník zbytečného člověka* a *Otcové a děti*.

6 Výjimku zde tvoří Oblomov, jenž, ač má plány na zavedení reformy v rodné Oblomovce po západním způsobu, projevuje se mnohem více jako „zpátečnický Rus“ a je tak nositelem spíše konzervativních hodnot.

7 Systémy, určující pravidla a podmínky, podle kterých fikční svět funguje. Doležel rozlišuje mezi aletickými, deontickými, axiologickými, epistemickými modalitami a dále dvojdomými světy (srov. Doležel 2003: 121–137).

„zbytečný člověk“ objevuje, můžeme totiž sledovat dominanci axiologické modality nad ostatními. Tyto texty jsou pak příběhy axiologických cizinců: „[s]ubjektivní odmítnutí axiologického pořádku světa generuje příběh axiologického cizince“ (Doležel 2003: 131). „Zbytečný člověk“ se zpravidla snaží naplnit své hodnoty, které jsou však a odlišné od hodnot zbytku fikčního světa. To nutně vede právě k nesouladu s okolím, nenalezení životního smyslu a, jak ukážeme v další podkapitole, k narušení jeho vztahů. „Zbyteční lidé“ ovšem nemusejí být ve svých myšlenkách zcela osamoceni; Bazarov ideově patří k nihilistickému hnutí, byť i v jeho rámci zastává roli určitého „solitéra“; při setkání se svými soukmenovci se chová značně zdrženlivě, jako by o myšlenky nihilismu vlastně ani neměl zájem. Stejně tomu je i u Svarožiče, mladého studenta bojujícího za ideály socialismu – ani on není schopen se svými kolegy najít společnou řeč a jeho odcizení se tak projevuje častými hádkami, pocitem nepochopení svým okolím a stahováním se do sebe.

Další forma nesouladu má rozměr metafyzického vyvrženectví; nastává v situacích, kdy postava narušuje určitý vyšší přírodní řád – Čulkaturinova smrt v době, kdy se příroda probouzí ze zimního spánku (srov. Chances 2001: 116) – nebo se projevuje prosté neporozumění (odcizení se) samotnému smyslu života. To můžeme velmi dobře vidět u Oblomova v okamžiku, kdy si před Olgou zoufá:

„Když člověk pořádně neví, proč žije, tak jen ze dne na den přežívá, raduje se, že má den za sebou a že uběhla i noc – a spánek naštěstí spolkne tu nepříjemnou otázku, proč ten den prožil a proč má vlastně prožít zítřejší.“
(Gončarov 2015: 315)

Nepochopení smyslu života může být často způsobeno výchovou postavy v raném věku. Oblomov je svojí rodinou zbytečně úzkostně opatrován, stýkat se se svými vrstevníky mu je dovoleno jen omezeně a prostředím, ve kterém vyrůstá, je neměnné a bez jakýchkoliv podmětů. Obdobně je na tom i Belto, vychovávaný až příliš milující matkou a snivým Ženevanem:

„Udělal, co mohli, aby Volodě⁽⁸⁾ nepochopil skutečný život. Zahalili mu pečlivě, jak vypadá všední život, a místo aby ho zasvětili do trpkého života, vštíplili mu skvělé ideály.“ (Gercen 1953: 320)

Nelze však určit, která forma nesouladu je prvotní; zda nonkonformismus pramení z metafyzického vyvrženectví, či zda metafyzické vyvrženectví vznikající na základě nonkonformismu. Obě formy se objevují současně, v mnoha případech však jedna výrazně dominuje nad druhou.

VZTAHY

Nesoulad „zbytečného člověka“ umocňuje jednoduchý princip „protipólu“ – kontrastu: „[č]asto je tento typ slabého a nezapadajícího vyvrženice konfrontován se silnou ženou, která zapadá do společnosti, je schopna akce, a která se dokáže zapojit do života kolem sebe“ (Chances 2001: 112). Proti Oněginovi tak stojí v kontrastu Taťana, bezejmennému protagonistovi *Zápisků z podzemí* (dále jen *Zápisků*) Líza, proti Oblomovovi Olga. Nemusíme se však omezovat pouze na ženské postavy, protože v románech se na pozicích „konformistů“⁽⁹⁾ objevují také muži: proti Pečorinovi vystupuje jeho bývalý velitel Maxim Maxymyč, proti Rudinovi bývalý spolužák Ležňov, proti Bazarovovi otec jeho spolužáka Nikolaj Petrovič Kirsanov, proti Beltovovi Krupov.

Je-li „zbytečný člověk“ axiologickým cizincem, tedy nositelem odlišných hodnot, než jaké mají ostatní postavy, může jeho okolí na jeho názory reagovat různými způsoby: Čackij je vysmíván a označen za blázna, Rudin je svými kolegy vyštván z učitelské pozice a odmítnut majiteli mlýnů s plánem usplavit řeku, Beltov není zvolen do městské rady, Svarožič je pro politickou činnost vyhnán z Moskvy, Bazarov je kvůli příslušnosti k nihilistickému hnutí kritizován starší generací. Vztahy „zbytečných lidí“ a jejich okolí jsou přitom značně napjaté, plné nepochopení, vzájemné nedůvěry

8 Mladý Beltov.

9 Výraz konformista nepovažujeme za pejorativní slovo, pro všechny případy jsme však použili uvozovky.

a ostrakizace a mohou vést až ke tragickému střetu: Rudin je zastřelen na barikádách ve Francii v revolučním roce 1848 a Sanin takřka zlynčován rozčileným davem pohřebního průvodu poté, co marginalizuje Svarožičovu „sebevraždu“.⁽¹⁰⁾ Zjitřený pohled „zbytečného člověka“ na mezilidské vztahy navíc vede až k tomu, že má tendenci vnímat je jako mocenské. Když Pečorin hovoří o svém přátelství s doktorem Vernerem, říká následující:

„Brzy jsme se vzájemně pochopili a stali se přáteli, ačkoliv jinak nejsem přátelství nakloněn. Ze dvou přátel je vždycky jeden otrokem druhého, ačkoliv často si to jeden ani druhá nepřizná; já otrokem být nemohu a být pánem je v tomto případě únavná práce, protože je nutno zároveň i klamat.“ (Lermontov 1966: 79)

Znamená to, že Pečorin nahlíží na vztahy z principu dělení na pána a otroka, ovšem protože nemůže, či nechce být z výše uvedených důvodů jedním ani druhým, přátelství se snaží vyhýbat. Lze si však odvodit, že pokud z jeho pohledu nemůže být otrokem, musí v případech, kdy není jiné možnosti, usilovat o pozici pána, jakkoliv to pro něj může být únavné. Patterson k tomuto tématu podotýká: „[m]ísto dialogu s ostatními se zbytečný člověk snaží ustanovit vztah pán/otrok“ (Patterson 1995: 7). Bezejmenný „hrdina“ Dostojevského *Zápisů* tak již v době studií vykazuje snahu dosáhnout určité převahy nad svými spolužáky, jimiž opovrhuje, současně se však jimi cítí opovrhován:

„[a]čkoliv jsem byl možná horší než oni, nenáviděl jsem je strašlivě. Spláceli mi stejnou mincí a netajili se svým odporem ke mně“ (Dostojevskij 1989: 88).

Na jednu stranu se tak sice dostává do pozice pána (cítí se svým spolužákům nadřazen), současně je ale i v pozici otroka (je opovrhován). A když si najde přítele, vzpomíná na něj následovně:

10 Máme pochybnosti, zda je možné Svarožičovu smrt hodnotit jako sebevraždu, neboť se zastřelil pouhým omylem, zatímco si na svoji smrt pouze „hrál“.

„[a]le už tenkrát jsem byl v srdci despota, chtěl jsem neomezeně vládnout nad jeho duší [...]“ (ibid.: 88).

„Zbytečný člověk“ se tedy snaží druhému člověku dominovat, být pá-nem, velmi často ovšem ve svém snažení selhává a stává se spíše otrokem (což následně může vést k jeho snaze se od ostatních izolovat).

Selhávání v tomto směru můžeme vidět i v takových vztazích, které jsou předem na dominanci postavené – pána a jeho sluhy. „Hrdina“ *Zápisků* dostává při jednání se svým sluhou Apollonem doslova hysterické záchvaty z toho, že není schopen nad ním ustanovit svrchované postavení, Oblomov se marně snaží rozkazovat svému sluhovi Zacharovi. O Oblomovově podří-zenosti píše ve své době i Dobroljubov:

„[j]e otrokem každé ženštiny, každého taškáře, který si usmyslí, dostati jej pod svou moc. Je otrokem svého nevolnického Zachara a těžko lze vůbec rozhod-nouti, kdo nad kterým z těchto dvou má větší moc“ (Dobroljubov 1896: 19).

Můžeme tedy tvrdit, že mezilidské vztahy „zbytečných lidí“ bývají velmi pokřivené, založené na mocenském základě, jednotlivé postavy se snaží zastávat pozici pána, ale z různých důvodů toho nejsou schopni – i pro-to prchají z milostných vztahů nebo se dostávají s druhými do konflik-tů, přičemž některé končí i osobními souboji (Oněgin, Pečorin, Bazarov, Čulkaturin). Pokud tedy jejich vztahy nejsou vysloveně nefunkční, často je můžeme označit minimálně za problematické.

NEPŘÍNOSNOST A SELHÁVÁNÍ

Rufus Mathewson jr. se u termínu „zbytečný člověk“ pozastavuje nad jeho sémantickou nejasností: „[v] mnoha případech není jasné, pro koho je zby-tečný člověk nepotřebný nebo kým je nevíтанý či je tím, kdo byl odmítnut“ (Mathewson jr. 2000: 15). Problém tkví v tom, že zbytečnost je pojmem silně subjektivním – co je neužitečné a zbytečné pro jednoho, nemusí být nutně pro druhého. V této podkapitole se na základě rysů nepřínosnos-

ti a selhávání (tyto rysy pro jejich blízkost uvádíme společně) pokusíme objasnit nejen to, pro koho je „zbytečný člověk“ zbytečným, ale také určit, z čeho tato zbytečnost může pramenit.

Na otázku, kdo může považovat tento typ postavy za zbytečnou, lze odpovédět třemi způsoby:

1. „Zbytečný člověk“ považuje za zbytečného sám sebe. Do této kategorie spadají například Pečorin, který sice hájí národní zájmy carského Ruska, ale subjektivně žádnou přínosnost nepociťuje, či Rudin, který, navzdory obdivu Ležňova, cítí jen prohru, protože tam, kde není úspěch dle plánu, není pro tyto postavy nic. Způsob vnímání života dle motta „všechno, nebo nic“ potvrzuje i protagonista *Zápisků*, když říká: „Buď hrdina, nebo bahno, nic mezi tím“ (Dostojevskij 1989: 74). Beltov pro změnu svoji neužitečnost odvozuje od svého charakteru: „Ať už následkem chabých sil nebo z nedostatku pevného charakteru, rozhodující je to, že jsem neužitečný člověk“ (Gercen 1953: 389).
2. „Zbytečný člověk“ je za zbytečného považován ostatními postavami, případně vypravěčem.¹¹ K tomu dochází tehdy, když se postava neúspěšně snaží stát součástí společnosti, která očekává, že bude její hodnotnou součástí: ozubeným kolečkem v obrovském soustrojí. Vyznávání jiných hodnot a pocit odcizení však „zbytečného člověka“ ostrakizují a nedovolují mu stát se součástí celku. Marně se tak snaží do společnosti proniknout a případně ji i změnit: Beltov chce kandidovat do městské rady, Rudin nejprve napsat studii na téma tragická v životě a umění (aniž by ji ovšem chtěl publikovat), poté vymyslet nové agronomické postupy umožňující zlepšení života na vesnici, následně se pokoušel o usplavnění řeky a nakonec vyučovat na gymnáziu, Svarožič chce agitovat na vesnici za socialismus, Oblomov by rád zavedl reformy v Oblomovce, i Bazarov vykazuje určitou snahu věci měnit, pro příslušnost k nihilistickému hnutí je však nucen být pasivní a jeho

11 Je-li vypravěč autorský, máme zpravidla tendence jeho tvrzení přijmout na základě autority, kterou nad vyprávěním má. U personálního vypravěče je důvěryhodnost jeho vynášených soudů oproti autorskému vypravěči oslabena.

okolí na to reaguje: zoufalým zvoláním Pavla Petroviče Kirsanova: „[...] poslední pisálek, *in barbouilleur*, pianista v dupárně, který do- stává pět kopejek za večer, i ti jsou užitečnější než vy [...]“ (Turgeněv 1975: 60) [zvýraznění autorem]. Jindy sice k začlenění do společnosti dojde, jedná se však pouze o dočasný stav: Pečorin se vydává jako voják na Kavkaz, kde se ale navzdory svému očekávání nudí, protago- nista *Zápisků*, Oblomov, Beltov a Vasilij Vasilič velmi rychle opouštějí pozice úředníků ve státní správě.

3. Zbytečnost je postavě přisouzena čtenářem. Čtenář může nekriticky přijmout tvrzení vypravěče⁽¹²⁾ nebo postav o zbytečnosti jiné posta- vy, případně si vytváří vlastní názor na základě vlastních názorů a vnitřních hodnot, protože „interpretace konkrétního textu budou obvykle odrážet subjektivní individualitu osobní „reakce““ (Selden a kol. 2005: 59). Oblomova tak může čtenář považovat za „zbyteč- ného člověka“ na základě jeho pasivního životního stylu, a to i bez toho, že by jej někdo v knize za zbytečného označil.

Zatímco přisouzení zbytečnosti na základě osobního hodnocení či hodno- cení jiné postavy nebo vypravěče se odehrávají na úrovni fikčního světa, při- souzení zbytečnosti postavě čtenářem se děje na úrovni literární komunikace mezi autorem a čtenářem. Všechny tři možnosti se nicméně mohou navzájem doplňovat a umocňovat, nebo mezi nimi může nastávat rozpor, což vede prá- vě k oné nejasnosti a subjektivnosti, o které jsme hovořili v úvodu kapitoly.

Motiv neúspěšnosti spoluutváří i milostné vztahy „zbytečných lidí“. Na- příklad Čulkaturin ve svém deníku, psaném na smrtelné posteli, hodnotí své námluvy s Lizavetou Kirillovnou tak, že se označí za „hloupé páté kolo u vozu“ (Turgeněv 1930: 260). Případy, kdy „zbytečnému člověku“ nevy- cházejí milostné vztahy jsou četné: Oněgin se marně snaží získat Taťanu (byť jejich role jsou nejdříve obrácené), Pečorin ztrácí na Kavkaze Belu, později i životní lásku Věru, Beltov marně miluje vdanou Kruciferskou,

12 V tomto ohledu záleží na spolehlivosti vypravěče: „Skrytý extradiegetický vypravěč, zejména je-li také heterodiegetický, je s největší pravděpodobností spolehlivý“ (Rimmon-Kenan 2001: 110).

Bazarov je odmítnut Odincovou, Sanin se věnuje vztahům pouze sexuálním, Rudin při první příležitosti prchá od Natálie, Svarožič se dvoří Karsavinové, ale výsledkem jeho vnitřní rozpolcenosti vůči ní je sebevražda a Čackij je Sofií prohlášen za blázna. Největší neúspěch v milostných vztazích vidíme u Lavreckého, jemuž je jeho manželka Varvara Pavlovna nejprve nevěrná, a po vzájemném odloučení finguje smrt. Lavreckij se pak po dlouhém váhání rozhodne dvořit Lizavetě Michajlovně, nicméně návrat „mrtvé“ manželky jeho aktivity ukončí. Světlou výjimku tvoří překvapivě Oblomov, který se sice rozchází s Olgou, nicméně nakonec se ocitne ve šťastném vztahu se svojí domácí, s níž má dokonce i syna.

Skutečnost, že „zbytečný člověk“ nenaplnuje ani přírodní řád, se projevuje tehdy, když je neschopen zplodit potomka, což je s ohledem na množství neúspěšných vztahů u protagonistů takřka pravidlem. Výjimkou v tomto ohledu jsou již zmíněný Oblomov a Lavreckij, kterým se podaří mít děti, málem se mezi ně zařadí i Vasilij Vasilič, ovšem jeho žena zemře i s dítětem při porodu. Ostatní postavy „zbytečných lidí“ jsou tak „slepým ramenem“ v rodokmenu lidstva, a to i v případech, kdy ve vztahu k ženám nezůstanou pouze u neúspěšného dvoření.

Zřetelným motivem, který můžeme spojit s projevem neúspěšnosti je rovněž předčasná smrt. V jejím důsledku je „hrdinovi“ znemožněno dosáhnout jeho cílů (prosazení zastávaných hodnot, začlenění do společnosti apod.). Předčasnou smrt můžeme dále vnímat jako porušení přírodního řádu, jak o něm mluví charakteristika metafyzických vyvrženců Chancesové (2001: 116). Kromě Čulkaturina, umírajícího na blíže nespecifikovanou nemoc, můžeme v tomto ohledu vzpomenout Bazarova, který podléhá infekční nemoci, Rudinovu smrt na barikádách a Svarožičovu „sebevraždu“.

ROZPOLCENOST

V rámci rozpolcenosti u „zbytečného člověka“ budeme mluvit o tzv. „dvojím myšlení“, které zaznamenal Bělinskij: „[p]ak nemůže být plnosti v žádném citu, v žádné myšlence ani činu. Sotva se v člověku začíná rodit cit, úmysl, čin, hned jakýsi nepřítel v něm samém skrytý začne pozorovat

ten zárodek, analyzuje ho, zkoumá, je-li správná a pravdivá ta myšlenka, je-li to skutečný cit, je-li to oprávněný úmysl, jaký je jejich cíl a k čemu vedou [...]“ (Bělinskij 1959: 222). Tato vnitřní rozpolcenost mezi rozumovou a emocionální složkou osobnosti „zbytečných lidí“ se projevuje skrze vnitřní konflikt, tenzi, nutící je váhat tam, kde by měli aktivně konat či jednat nedůsledně a zkratovitě. Pasivita způsobená rozpolceností je patrná především v milostných vztazích: Svarožič se odmítá poddat citům k učitelce Karsavinové, Lavreckij váhá, zda se dvořit mladičké Lizavetě, Bazarov bojuje s pocity vůči Odincovové atd. U Oblomova vidíme v milostných vztazích zkratovité chování v okamžiku, kdy se urputně brání představě, že by byl Olžin ženich, ukončuje s ní vztah dopisem a následně se (již marně) snaží svůj krok vzít zpět. Podobné chování vidíme dobře u protagonisty *Zápisů*, který se pravidelně stahuje do svého „podzemí“, aby nemusel přijít do kontaktu s lidmi, současně však není schopen v této izolaci vydržet a opět se mezi ně pravidelně vydává. V jeho případě je rovněž zajímavé, jakým způsobem se snaží navázat přátelství: během jedné hospodské rvačky je vystaven „ponížení“, když je odstrčen důstojníkem. Tomu se chce následně za toto příkoří pomstít, na druhou stranu se z něj ale snaží udělat si přítele:

„Napsal jsem mu krásné, okouzlující psaní, v němž jsem ho prosil, aby se mi omluvil. [...] Psaní bylo napsáno tak, že kdyby důstojník měl v sobě jen kapku smyslu pro ‚krásu a vznešenost‘, určitě by byl ke mně přiběhl, vrhl se mi kolem krku a nabídl mi své přátelství. To by byla krása!“ (Dostojevskij 1989: 67)

Zkratovitého jednání je u něj patrné i při rozlučkové večeři se svými kolegy z práce, na kterou se vetře jen proto, že ho neplánovali pozvat. Podobné chování se pak ukazuje i při jeho setkání s prostitutkou Lízou, kdy se ji snaží ponižovat, odhánět a současně k sobě vábit, zve ji k sobě do bytu, následně se jejího příchodu děsí, a nakonec ji od sebe odhání definitivně.

Rozpolcenost nacházíme také v tom, jak sám na sebe „zbytečný člověk“ často nahlíží a jak se hodnotí s ohledem na to, čeho byl schopen dosáhnout: Pečorin u sebe nacházel předurčenost a nesmírnou duševní sílu (srov. Ler-

montov 1966: 130), zatímco Oblomov „si ale bolestně uvědomoval, že v něm jako v hrobě tkví jakýsi dobrý, jasný princip, pravda, teď už možná odumřelý, anebo že leží stále jako zlato v útrokách země, místo aby v podobě zlaté mince bylo v oběhu.“ (Gončarov 2015: 128)

Podobně je na tom rovněž Rudin: „[...] přesto jsem v sobě tušil síly, jaké nejsou dány každému“ (Turgeněv 1978: 126). Navzdory potenciálu, jenž v sobě „zbyteční lidé“ velmi často mají a jsou si ho velmi dobře vědomi, zůstává tento potenciál nevyužit, což se projevuje jejich nepřínosností společnosti a neúspěšností, kterou spojujeme s jejich zbytečností. Současně, pokud si je „zbytečný člověk“ vědom svého nevyužitého potenciálu, může se u něj na základě toho objevit určitý pocit absurdna, které Camus později ve 40. letech označuje jako rozpor: „Absurdno je v podstatě rozpor. Netkví ani v jednom ze srovnávaných prvků. Rodí se z jejich konfrontace“ (Camus 2015: 40). Pokud se tedy Rudin ptá: „Co mi brání žít a jednat tak jako druzí?“ (Turgeněv 1978: 126) a Oblomov pátrá „po nepřátelském principu, který mu bránil žít stejně normálně, jako žijí jiní [...]“ (Gončarov 2015: 129), jedná se u nich o vnitřní rozpolcenost pramenící ze srovnávání vlastního potenciálu a reality.

NENAPLNĚNOST

Když Pečorin přijíždí na Kavkaz vykonávat vojenskou službu, zapisuje si později do svého deníku:

„Doufal jsem, že nemůže být nudno tam, kde hrozí čečenské střety, ale marně. Za měsíc jsem si zvykl jejich svištění a blízkosti tak, že jsem si opravdu víc všimal komárů – a nudil jsem se ještě hůř, protože jsem ztratil poslední naději.“ (Lermontov 1966: 38)

Postava „zbytečného člověka“ je vnímána jako znuděný a líný jedinec, který společnosti nic nepřináší. Je ovšem na místě mluvit o lenosti? Čackého, Oněgina, Beltova, Rudina, Svarožiče, Lavreckého, dokonce ani Pečorina nemůžeme označit jako lenochy. Pouze Oblomovův styl života odpovídá

představě lenosti: vstává pozdě, polehává, den tráví v pohodlném kaftanu, zatímco ostatní „[t]rýznivě hledali, avšak nikde, ani v jediném okruhu činnosti, ani v lásce, která v jejich životě měla mnohdy hlavní význam, neuskutečňovali svých nadějí. Vše končilo nudou, zklamáním, přiznáním vlastní neužitečnosti a neschopnosti nalézt si místo v tom světě, ve kterém žili – v ruské skutečnosti.“ (Rajchin a kol. 1948: 192)

„Zbyteční lidé“ nejsou líní, naopak, snaží se být velmi činnými ve svých životech. Ovšem jejich nesoulad s prostředím a často nefunkční vztahy u nich vyvolávají pocit nenaplněnosti. Ta jednotlivé postavy většinou dohání skrze jejich neúspěšné plány, které se marně snaží realizovat, a lásku, končící v drtivé většině případů neúspěchem. Jedná se o určitý dlouhý proces neschopnosti dosáhnout v životě naplnění – zatímco u Oněgina narážíme na tzv. chandru (srov. Puškin 1969: 28), Oblomov hovoří o „hasnutí“ (Gončarov 2015: 249), které se u něj postupně stále více objevovalo, a to především v souvislosti se studiem, když zjistil, že se učí pro život nepraktické věci, a když si při studiu historie uvědomil, že se v životě střídají doby blahobytu a nedostatku.

Nenaplněnost se projevuje též tím, co můžeme nazvat „úniky“, které dělíme na fyzické a mentální. Fyzickými úniky máme na mysli změnu prostředí: Oněgin odjíždí z Petrohradu na venkovské sídlo. Pečorin se dává na vojenskou službu a míří na Kavkaz, později do Persie. Rudin střídá jednotlivé projekty a s nimi i místa své činnosti, aby zemřel v Paříži. Bazarov se pohybuje mezi statkem Kirsanovů, domem Odincovové a rodným domem, kde později umírá na nemoc. Za mentální úniky považujeme případy, kdy se „zbytečný člověk“ snaží uniknout z reality. Buď skrze tvoření umění – Rudinova studie na téma tragična, Svatožičovo malování, Čackého úspěšná a Oněginova neúspěšná literární činnost – nebo skrze snění. Oblomov sní o tom, že je neporazitelným vojevůdcem a o životě se ženou na Oblomovce, „hrdina“ *Zápisků* se opájí představou sebe coby novodobého Mesiáše. Oba také ve svých představách cestují po Evropě. Svatožičovy představy jsou spjatý s jeho kariérou v socialistickém hnutí.

INDIVIDUALISMUS A SEBESTŘEDNOST

Díky vnitřnímu nesouladu „zbytečný člověk“ není schopen zapadnout do společnosti, stát se její součástí. Jeho uvědomění si své vlastní jinakosti a individuality přitom pro něj ovšem může přerůst až do silné sebestřednosti, například do již zmíněného přesvědčení, že má síly a schopnosti, s nimiž se nerodí každý.

Patterson poukazuje na to, že se u „zbytečných lidí“ objevuje narcistický diskurz, doprovázený „prohlížením a péčí o sebe“ (Patterson 1995: 9). Sebestřednost, až egoismus, nejlépe vidíme u „petrohradského dandyho“ Oněgina:

„Tři hodiny se ostražitě
prohlížel v lesku zrcadel,
a pak svou krásu vyváděl
na boží svět jak Afrodíté,
když chtivé oči pokochá
rozsmarnou maskou jinocha“
(Puškin 1969: 21)

Zatímco Oněgin věnuje před zrcadlem svému zjevu značné množství času k tomu, aby vypadal co nejlépe, „hrdina“ *Zápisků* má zrcadlo k tomu, aby se mohl kriticky hodnotit:

„Nenáviděl jsem svůj obličej, shledával jsem jej protivným a měl jsem dokonce podezření, že má jakýsi padoušský výraz, proto jsem se pokaždé, když jsem přišel do úřadu, bolestně snažil vystupovat co možná sebevědomě a tvářit se co nejušlechtleji [...]. Dobře jsem však věděl, a těžce tím trpěl, že se mi nikdy nepodaří dodat jeho výrazu všechny tyto přednosti.“ (Dostojevskij 1989: 57–58)

I tento „hrdina“ tedy tráví určitý čas před zrcadlem a snaží se vypadat (tvářit) co nejlépe, na rozdíl od Oněgina to však jen umocňuje jeho kritický pohled na sebe sama. Mimo to se tu ale setkáváme i s jistým druhem pro-

jektu; ideálem, kterého by „zbytečný člověk“ chtěl dosáhnout. Tváří tvář v zrcadlu se však tento ideál rozpadá a on tak není schopen uspět: dostává se tím do nesouladu nejen se svým okolím, ale i sám se sebou. Dobře je to patrné u příběhu Vasilije Vasiljeviče, u něhož si můžeme všimnout silného rozporu mezi tím, jak se kdysi vnímal, jak byl vnímán okolím a jak vzájemný konflikt těchto dvou faktorů vedl k rozpadu jeho vlastního osobního hodnocení. Vasilij při setkání s vypravěčem povídky *Hamlet ščigrovského okresu* hodnotí své schopnosti a znalosti následovně:

„[...] mluvím francouzsky stejně dobře jako vy a německy dokonce lépe, za druhé jsem tři roky pobyl v cizině. Jen v Berlíně jsem prožil osm měsíců. Prostudoval jsem Hegela, velectěný pane, Goetha umím nazpaměť [...]. Jsem tedy z téhož hnízda jako vy, nejsem člověk ze stepi, jak se domníváte...“ (Turgeněv 1957: 263)

Když se Vasilij vrátí ze studií domů na vesnici, jsou jeho sousedé zprvu zaleknutí jeho učeností, zahraničním studiem i výchovou, což podporuje jeho pocit individuality a výjimečnosti. Sousedské chování se však postupně mění na opovrhlivé. Vše vrcholí chováním policejního velitele, který se k Vasilijovi chová jako k jednomu z nich. Tehdy dochází k tomu, že při pohledu do zrcadla pocítí svoji zbytečnost a neoriginalitu:

„Šupiny mi spadly z očí, jasně, jasněji než svůj obličej v zrcadle jsem uviděl, jaký jsem prázdný, nicotný a zbytečný, neoriginální člověk!“ (ibid.: 277)

Ve Vasilijově vyprávění vidíme proces vedoucí k osvojení si názoru, že je neoriginální a zbytečný, a to navzdory tomu, že nic ze svých zkušeností a vědomostí neztratil. Reakcí na tuto situaci je negace vlastní individuality po vzoru „všechno, nebo nic“, na který jsme již upozorňovali. Od tohoto momentu se Vasilij vnímá jen jako napodobenina:

„Já se patrně i narodil jen proto, že jsem napodobil někoho jiného... Na mou duši! Žiji také jen jakoby pro napodobení různých spisovatelů, které jsem

prostudoval, žiji, v potu tváře, a učil jsem se i zamiloval se a konečně se i oženil jako ne po své vlastní chuti, jen jako bych plnil nějakou povinnost nebo nějaký úkol [...].“ (ibid.: 265)⁽¹³⁾

Sebestřednost má vliv i na vztahy „zbytečných lidí“. Patterson poznamenává, že se není schopen nabídnout v lásce druhé osobě kvůli jeho narcistickému diskurzu (srov. Patterson 1995: 8). Tento diskurz má na lásku bezpochyby vliv, je nicméně projevem prostého faktu: „zbytečný člověk“ je příliš zahleděn sám do sebe na to, aby mohl lásku dávat i někomu jinému. Svě o tom říká i Pečorin:

„Má láska nikomu nepřinesla štěstí, protože jsem pro ty, jež jsem miloval, nic neobětoval, miloval jsem je pro sebe, pro vlastní uspokojení; ukájel jsem jen podivnou potřebu srdce, s dychtivostí jsem hltal jejich city, jejich něžnost, jejich radosti i strasti – a nikdy jsem se nemohl nasytit.“ (Lermontov 1966: 131)

Vezmeme-li v úvahu další body, jimiž jsme se zabývali, nemusí být vždy snadné rozhodnout, co za neúspěšnými milostnými vztahy zbytečného člověka stojí, u každého můžeme vybrat důvod jiný, či hned několik.

SOCIO-EKONOMICKÝ ASPEKT

V případech, kdy je „zbytečný člověk“ nositelem hodnot, které jej vyčleňují ze společnosti, musí v jeho životě nastat situace, příležitost, jak s těmito hodnotami přijít do kontaktu, a tak si je osvojit. Nejjednodušší možností, jak toho dosáhnout, je mít dostatečný přístup ke vzdělání, a to skrze zahraniční vychovatele, vysoké školy a také možnost vycestovat do zahraničí. Pokud by byl „zbytečný člověk“ pouhým nevolníkem, bylo by velmi podivné, pokud by u něj některá z těchto možností nastala. U příslušníka vyšší společenské třídy je to však možné a působí to i přirozeně. Krom možnosti osvojit si „cizí“

13 Domníváme se, že toto „napodobování“ či „hraní rolí“, které Vasilij Vasiljevič popisuje, je velmi příznačné pro „zbytečného člověka“ ve světové literatuře 20. století.

hodnoty dostává „zbytečný člověk“ na základě svého společenského postavení rovněž další „výhodu“, která podporuje jeho „zbytečnost“: finanční zajištění. Není nucen pracovat, aby si zajistil obživu a střechu nad hlavou. Pokud nepracuje, nevytváří hodnoty a nepodílí se na chodu společnosti. V takovém případě je prakticky jen otázkou času, než je některou z literárních postav, čtenářem nebo sám sebou prohlášen za zbytečného. To je pravděpodobně důvodem, proč je tento literární typ tak často v obecné rovině vnímán jako znuděný šlechtic. A ačkoliv souhlasíme s tím, že příslušnost k vyšší společenské vrstvě vytváří velmi dobré podmínky ke „zbytečnosti“, jsme zastánci názoru, že socio-ekonomický rys je pro tento typ postavy podmínkou nikoliv nutnou, ale pouze postačující. Existují totiž případy, kdy u jednotlivých „hrdinů“ nedochází k jeho naplnění, a přesto jsou řazeni ke „zbytečným lidem“: Bazarov a Svatožuk nepocházejí s bohatých poměrů, Čukaturinovo kdysi velké panství je kvůli dluhům jeho otce prodáno v dražbě, Rudin je zchudlým knížetem, nevelké bohatství Visilije Vasiljeviče je během jeho mládí rozkradeno nepoctivými správci, Oblomov sice vysloveně finančně neživoří, ale jeho muži utíkají jinam, skoro nikdo neplatí daně a jeho příjmy rok od roku klesají. Na těchto jmenovaných příkladech je patrné, že ne každý „zbytečný člověk“ musí být finančně zajištěn jako byl například Oněgin, nemusí jít nutně tedy ani o šlechtice, ačkoliv naplnění této podmínky je pro „zbytečnost“ postavy výhodnější. Ve dvou případech je ekonomická stránka postavy natolik špatná, že skutečně musí pracovat, aby se mohla uživit: Bazarov jako lékař, Svatožuk poskytuje lekce.

ZÁVĚREM

Na základě analýzy vybraných postav z kategorie „zbytečných lidí“ jsme extrahovali a popsali jejich charakteristické rysy, které lze dle našeho názoru do budoucna užívat jako základní poznávací znaky tohoto druhu postavy, a to navzdory faktu, že se jedná o komplexní literární jev, nabývající v čase jistých proměn. Přesto, navzdory jeho dynamice, se domníváme, že ačkoliv se projevy některých rysů mohou měnit, samotné rysy zůstávají zachované. V *Saninovi* například vystupuje Sanin a Svatožuk, kteří si jsou

vzájemnými protipóly – zatímco první se blíží ideálu sebevědomého Nietzscheho nadčlověka, druhý je kombinací idealistického (donquijotského) a současně pochybujícího (hamletovského) typu postavy, objevujícího se především v polovině minulého století. A přesto, oba, Sanin a Svarožič, jsou svým vlastním způsobem „zbytečnými lidmi“. Oblomov je svou osobností protikladem snad každému jinému „zbytečnému člověku“ (především v rámci způsobu života). Přesto o jeho „zbytečnosti“ nelze vést polemiku, protože ač jsou její projevy v mnoha ohledech vyhnány až ad absurdum, jeho nesoulad s prostředím, nefunkční vztahy, nepřínosnost, rozpolcenost a nenaplněnost jsou u něj stále přítomny tak jako u ostatních postav.

Domníváme se, že naše vymezení „zbytečného člověka“ na základě výskytu určitého množství poznávacích rysů a jejich projevů je vhodným nástrojem pro jeho identifikaci nejen v ruské literatuře, ale rovněž v ostatních světových literaturách a literárních dílech, přičemž by platilo jednoduché pravidlo, že čím více znaků je možné u konkrétní literární postavy najít, s tím větší pravděpodobností se jedná právě o „zbytečného člověka“. Tímto způsobem chceme do budoucna předejít tomu, aby do kategorie tohoto literárního typu byly řazeny takové postavy, které se vyznačují pouze omezeným množstvím potřebných rysů.

Mgr. Pavel Kopečný

Ústav jazykovědy a baltistiky

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Brno

Jaselská 18, 602 18 Brno

kopecny.pavel90@gmail.com

LITERATURA

- AKHTER, Javed – ABDULLAH, Shumaila – MUHAMMAD, Khair
2015 „Hamlet as a Superfluous Hero“; *International Journal of Literature and Arts* 3, č. 5, s. 120–128
- ARCYBAŠEV, Michail Petrovič
1925 *Sanin* (Praha: Josef R. Vilímek)
- BĚLINSKIJ, Vissarion Grigorjevič
1959 *Stati a recense 1840–1842* (Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění)
- BUTENINA, Evgeniya M.
2015 „The Intext of ‘Superfluous Man’“; *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, č. 200, s. 403–407
- CAMUS, Albert
2015 *Mýtus o Sisyfovi* (Praha: Garamond)
- DOBROLJUBOV, Nikolaj Alexandrovič
1896 *Oblomovština: Kritický rozbor románu „Oblomov“ od J. A. Gončarova* (Praha: Rozhledy)
- DOLEŽEL, Lubomír
2003 *Heterocosmica: fikce a možné světy* (Praha: Karolinum)
- DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič
1989 *Zápisky z podzemí* (Praha: Odeon)
- DUKAS, Vytas – LAWSON, Richard H.
1969 „Werther and Diary of a Superfluous Man“; *Comparative Literature* 21, č. 2, s. 146–154
- GERCEN, Alexandr Ivanovič
1953 *Drobné prózy Kdo je vinen?* (Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění)
- GONČAROV, Ivan Alexandrovič
2015 *Oblomov* (Praha: Odeon)

GRIBOJEDOV, Aleksandr Sergejevič

1947 *Hoře z rozumu: Komédie ve verších o čtyřech dějstvích* (Praha: Svoboda)

HENSHALL, Ken

2004 „What Became Of Turgenev’s ‚Superfluous Man‘ In Achievement-Oriented Meiji Japan?“, *New Zealand Slavonic Journal*, č. 38, s. 45–56

CHANCES, Ellen

2001 „The Superfluous Man in Russian Literature“, in Cornwell, Neil (ed.): *The Routledge Companion to Russian Literature* (USA a Kanada: Routledge), s. 111–122

KAGAN-KANS, Eva

1975 *Hamlet and Don Quixote: Turgenev’s ambivalent vision* (The Hague: Mouton)

LERMONTOV, Michail Jurjevič

1966 *Hrdina naší doby* (Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění)

MATHEWSON JR., Rufus W.

2000 *The Positive Hero in Russian Literature* (USA: Northwester University Press)

PATTERSON, David

1995 *Exile: The Sense of Alienation in Modern Russian Letters* (USA: University Press of Kentucky)

PUŠKIN, Alexandr Sergejevič

1969 *Evžen Oněgin* (Praha: Lidové nakladatelství)

RAJCHIN, David Jakovlevič – STRAŽEV, Viktor Ivanovič – ZERČANINOV, Aleksandr Aleksandrovič

1948 *Dějiny ruské literatury II.: Třicátá až devadesátá léta XIX. století* (Praha: Svoboda)

RIMMON-KENAN, Shlomith

2001 *Poetika vyprávění* (Brno: Host)

SELLEN, Raman – WIDDOWSON, Peter – BROOKER, Peter

2005 *A reader’s guide to contemporary literary theory* (New York: Pearson Longman)

SCHUR, Anna

2009 „From Turgenev to Bitov: Superfluous Men and Postmodern Selves“;
Russian Literature 65, č. 4, s. 562–578

SURKOV, Alexej Aleksandrovič

1967 *Kratkaja litěraturnaja encyklopedija: 4. Laškin – Muranovo* (Moskva)

THORSLEV JR., Peter L.

1965 *The Byronic Hero: Types and prototypes* (USA: University of Minnesota Press)

TURGENĚV, Ivan Sergejevič

1917 *Hamlet a don Quijote* (Praha: J. Otto)

1930 *Andrej Kolosov a jiné povídky* (Praha: Minaříkova knihovna)

1957 *Lovcovy zápisky* (Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění)

1975 *Otcové a děti* (Praha: Odeon)

1978 *Rudin* (Praha: Mladá fronta)